
ORTEGA Y GASSET EN DE 21STE EEUW

Petra Bolhuis & Theo Meereboer

INLEIDING

Ortega Y Gasset schrijft *'de opstand van de massamens'*¹ eind twintiger en begin dertiger jaren van de twintigste eeuw. De oorlog met Amerika over de koloniën ligt Spanje nog vers in het geheugen. In Portugal en Italië zijn dictaturen, in Spanje zelf heest voortdurend politieke spanning. Hij schrijft met het gevoel dat er van alles te gebeuren staat en zegt op diverse plaatsen in de tekst dat het erop of eronder is voor Europa. Hij schrijft over de opkomst van het communisme en het fascisme en het bijbehorende geweld, maar kan zich geen voorstelling maken van wat Europa met de opkomst van Hitler boven het hoofd hangt. Wij leven na de tweede wereld oorlog in een andere wereld, maar toch herkennen wij nog veel van wat Ortega beschrijft. Wat hem zo actueel maakt is dat de chaos en onduidelijkheid die hij ziet in Europa nog niet zijn opgelost. *"Op zulke kritieke historische momenten 'weten wij niet wat ons overkomt en dit is nu juist wat ons overkomt: niet weten wat ons overkomt'*(Ortega, blz14). We zijn van de chaos vóór de tweede wereldoorlog terecht gekomen in een verscheurd Europa waarin óf door Amerika, óf door Rusland werd bepaald waar het heen moest. Het wachten is op een Europa dat zelf een koers gaat bepalen, maar dan blijft de vraag naar die gemeenschappelijke horizon die ons, met behoud van onze pluraliteit, met de neuzen dezelfde kant op kan zetten.

Het tijdbeeld is sinds de eerste publicatie van *'De opstand van de massamens'* sterk veranderd; de tweede wereldoorlog heeft het fascisme en racisme in de vorm van eugenetisch denken onder kritiek gesteld. Het communisme is binnen Europa gemarginaliseerd en de rol van monarchie en kerk is beperkt door staatsrechtelijke kaders². De laatste massabeweging die in Europa nog overeind staat is het liberalisme, maar dat is een neoliberalisme dat heel anders is dan het liberalisme dat Ortega beschrijft.

We zullen in deze epiloog een aantal hoofdpunten van de analyse van Ortega beschrijven en laten zien op welke wijze zijn analyse de situatie van vandaag de dag kan belichten.

---

¹ Ortega,2015 (alle andere verwijzingen (Ortega) in deze tekst zijn naar deze titel)

² Zie bijvoorbeeld de uitspraak over de weigerambtenaar op 29 februari 2016.

1. DE DEMOCRATIE

“Democratie op zich, zuiver als vaststelling van een politiek recht, is een groot goed. Maar een te ver doorgevoerde of ontaarde democratie, democratie in religie en kunst, democratie in het denken en de omgangsvormen, democratie in gevoelens en gewoonten, dat is de gevaarlijkste ziekte die een samenleving kan treffen.” (Ortega, blz. 33)

“Ziehier de scheidslijn tussen de terechte democratische opvatting, en de plebejische. Wie boos wordt als hij ziet dat gelijke mensen ongelijk worden behandeld, maar niet als ongelijke mensen gelijk worden behandeld, is geen rechtgeaarde democraat maar een plebejer. De tijd waarin het streven naar democratie een heilzaam en verheffend gevoel vertegenwoordigde, lijkt achter ons te liggen. Wat vandaag doorgaat voor democratie is in feite een soort ontaarding van de gemoederen.” (Ortega, blz. 36)

Wat Ortega waarneemt is een uitbreiding van de democratische principes naar gebieden waar dat niet thuishoort. De democratische structuur is gebaseerd op de juridische norm van gelijkheid, maar deze gelijkheid heeft van oorsprong uitsluitend betrekking op de politieke en juridische positie van mensen. Omdat we de vergissing hebben begaan om de gelijkheid ook over andere domeinen van de samenleving uit te spreiden, werd het onvermijdelijk dat de massamens een bepalende rol kreeg. Immers, omdat de meeste stemmen in het democratisch denken gelden, en de massamens absoluut in de meerderheid is, wordt de minderheid van de elite, meritocratisch of anderszins, weggevaagd door de meerderheid van de massamens.

Wat Ortega echter niet benoemd is dat feitelijke ongelijkheid, niet altijd een status quo is waar men zich maar aan moet aanpassen. Beroemd voorbeeld is Locke die, terwijl iedereen gelijk was begonnen (als een tabula rasa), nergens vrouwen of arbeiders aan de macht zag en dus op basis van zijn empirische waarneming dacht dat vrouwen en arbeiders niet konden besturen. Ortega schrijft over de verheffing van het volk, maar laat in het midden of die verheffing tot een gelijkheid kan leiden die er eerst niet was.

Maar ondanks deze kanttekening blijft de analyse van de spanning tussen vrijheid en gelijkheid die Ortega ziet overeind;

Ten eerste; Als gelijkheid en vrijheid samen gestalte moeten aannemen dan sneuvelt de vrijheid omdat de massamens de gelijkheid als dwingende norm kent. Daarbij voelen mensen zich vaak het veiligst als iedereen zich min of meer hetzelfde gedraagt. Al te vaak worden gedragingen die afwijken van de norm, niet meer door de solidariteit gedragen, terwijl dat wat iedereen doet wel gewoon door mag gaan. In de rechtsgang rond zeilmeisje

Laura werd letterlijk aan deze gelijkheid gerefereerd door bureau jeugdzorg.³ Daar zien we dat de norm van de gelijkheid zo krachtig is, dat de vrijheid om anders te zijn onder druk komt te staan.

Ten tweede ; In de benadrukking van gelijkheid wordt de feitelijk ervaren ongelijkheid ontkent en als deze dan toch aan het licht komt ontstaat rancune. Dat je in Wassenaar ander gemeentelijk beleid nodig hebt dan in de Schilderswijk lijkt evident, maar staat wel haaks op het gelijkheidsbeginsel. De met de gelijkheid vaak⁴ gepaard gaande politieke correctheid doet geen recht aan de reële ervaring van mensen.

Een derde probleem is dat van de verschillen in kennis en kunde daar zullen we nog op terug komen in paragraaf 5 'Meritocratie'.

2. LIBERALISME

"Als we in de loop van de negentiende eeuw bij de grote theoretici van het liberalisme aankomen, John Stuart Mill en Herbert Spencer, verbaast het ons dat hun verdediging van het individu niet is gebaseerd op een betoog dat de vrijheid in het belang en in het voordeel is van het individu, maar integendeel, dat zij in het belang en in het voordeel is van de samenleving."(Ortega, blz. 52)

Als Ortega het heeft over liberalisme dan bedoelt hij de vrijheid die ieder individu heeft om op zijn of haar eigen wijze de samenleving te dienen. Hij sluit aan bij het liberalisme dat J.S. Mill en H. Spencer voorstaan. In deze vorm van liberalisme gaat het om de algehele twijfel aan wat waar is en de zoektocht naar een waarheid bestaat volgens hen uit het tegen elkaar schuren van een ieders waarheid. Die zoektocht wordt bemoeilijkt omdat twijfelen een bezigheid is die de massamens niet graag onderneemt. Ook Mill schrijft al over zijn tijd als *"berooft van zijn geloof, maar doodsbenuwd voor twijfel"*(Mill,1978, blz. 59) De ruimte voor twijfel en uitwisseling van verschillende leef- en denkwijzen staat voortdurend onder druk. In 'Proloog voor de Fransen' gaat Ortega hier uitgebreid op in. Ortega ziet echter na Mill en Spencer het opkomen van de massamens en zoekt naar een nieuwe vorm van liberalisme dat zich kan wapenen tegen die massamens.

Het neoliberalisme van vandaag de dag lijkt echter eerder op het consumentisme dat in de ogen van Ortega juist deel is van de gedachteloze welvaart van de massamens. Dat wil niet zeggen dat Ortega een ander politiek stelsel ziet dat wel bijdraagt aan het scheppen van

---

³ (http://juridischdagblad.nl/index2.php?option=com_content&do_pdf=1&id=8681)

⁴ (http://www.wrr.nl/fileadmin/nl/publicaties/PDF-verkenningen/Leren_van_de_praktijk.pdf)

nieuwe waarden voor de toekomst. Zijn probleem is juist dat de democratie zelf die waarden verworpen heeft, zonder er iets nieuws voor in de plaats te zetten.

Zijn eigen politieke houding maakt duidelijk dat hij geen zicht had op een partij die daar uitkomst in kon bieden.

“Ik ben geen politicus en dit is geen politiek boek. Het onderwerp dat ik bespreek gaat aan de politiek vooraf, het behoort tot de ondergrond ervan. Mijn werk is als de duistere ondergrondse arbeid van een mijnwerker. De taak van wat we een 'intellectueel' noemen, is in zekere zin juist de tegenovergestelde van die van de politicus. Intellectuele arbeid beoogt, hoewel vaak tevergeefs, om opheldering te verschaffen. Het doel van de politicus is doorgaans juist om meer verwarring te scheppen dan er eerst was. Zo zijn links of rechts twee van de ontelbare manieren die de mens ter beschikking staan om een imbeciel te zijn. In feite zijn het allebei vormen van morele verlamming. Bovendien draagt het aanhoudende gebruik van deze termen niet zo'n klein beetje bij aan het verdraaien van de 'realiteit' van onze toch al onwerkelijke tijd. Dat komt doordat de politieke ervaringen waar ze aan ontspringen een radicale omwenteling hebben doorgemaakt, zoals blijkt uit het feit dat 'rechts' nu revoluties belooft en 'links' pleit voor onderdrukking.” (Ortega, blz.56)

3. DE MASSAMENS

“Als we de psychologische structuur van de massamens bestuderen zoals die zich in het openbare leven manifesteert, dan komen we tot de volgende kenmerken: (1) de diepgewortelde, aangeboren overtuiging dat het leven makkelijk en overvloedig is, zonder de tragiek van beperkingen. Dat roept in de ziel van de gemiddelde mens een zeker gevoel van macht en triomf op, hetgeen hem (2) ertoe aanzet om zichzelf precies te nemen zoals hij is en voor zichzelf op te komen, en zijn eigen morele en intellectuele ontwikkeling als voltooid te beschouwen. Deze zelfingenomenheid brengt hem ertoe om zich af te sluiten van iedere externe autoriteit. Hij weigert te luisteren, hij weigert zijn opvattingen te laten beoordelen en rekening te houden met anderen. Het intieme gevoel van macht vervult hem met het verlangen te domineren. Daardoor gedraagt hij zich alsof hij alleen op de wereld is; met als gevolg (3) dat hij op alles invloed wil uitoefenen en zijn vulgaire opvattingen ongegeneerd opdringt, zonder respect voor wie of wat dan ook, en zonder reserves of voorbehoud. Oftewel: volgens de principes van de 'directe actie'. Het was deze reeks kenmerken die ons deed denken aan bepaalde gebrekkige menstypen, zoals het verwende kind en de primitieve mens in opstand, de barbaar.”(Ortega blz. 133)

“De claim van de massamens om zelfstandig en zonder sturing in actie te komen, betekent dat hij in opstand komt tegen zijn eigen roeping. Dat is nu gaande, en daarom spreek ik van de opstand van de massamens.” (Ortega 147)

Ortega gebruikt voor de massamens termen als ‘het zelfgenoegzame heertje’ en ‘het verwende kind’. Zij (en wij lezers dus ook) zijn degenen die niet meer weten met hoeveel inspanning de wereld die hun welvaart en welzijn mogelijk maakt tot stand is gekomen. Het gaat Ortega niet om een soort dankbaarheid naar de generaties voor ons, maar als wij niet meer weten dat er bloed zweet en tranen aan deze wereld vooraf zijn gegaan dan gaan we spelen met de gedachte dat het altijd zo zal zijn of wellicht steeds beter zal worden zonder dat iemand daar iets voor hoeft te doen of te laten. Dat is het gevaar; dat we niet weten wat we bereikt hebben als mensheid en we het daardoor zullen kwijtraken.

Ortega schrijft dit in een tijd dat niet zozeer de arbeiders tot welvaart komen, maar de burgerij. Het is de middenklasse die het meest profiteert van de toename van welvaart en welzijn en zichzelf een plaats ziet innemen in de maatschappij die steeds beter wordt. Het gaat vanzelf, maar men denkt zichzelf de schepper van deze vooruitgang. Met deze geringe inspanning zal het steeds beter worden en pas als het te laat is zien ze dat het misgaat, maar dan zijn ze al zo overtuigd dat het hun recht is om deze welvaart te behouden dat ze in opstand zullen komen tegen verlies van verworven rechten.

Het is Ortega in zijn kritiek niet om de individuele massamens zelf te doen. Dat de massamens zich tegoed doet aan wat hem in de schoot geworpen wordt, is niet het probleem. Het probleem is dat de dynamiek van de samenleving verstoord is geraakt; het koor is op de voorgrond getreden. Voor Ortega bestaat een samenleving altijd uit leiders en diegenen die geleid moeten worden. Als die dynamiek verstoord wordt zijn we als samenleving richtingloos.

De massamens is degene die leiding nodig heeft maar dat niet accepteert, maar zelf ook niet de verantwoordelijkheid van de leiding wil dragen, niet voor anderen, maar zelfs niet voor zichzelf. De vraag is natuurlijk of wij mondige mensen van vandaag nog bereid zijn om te luisteren naar anderen. We zijn grootgebracht onder het motto ‘wat vind je er zelf van?’ Toch zien we ook juist in onze tijd een massamens acteren die in de samenleving een vervulling van zijn of haar directe behoeften zoekt en boos en teleurgesteld reageert als dat niet wordt gerealiseerd. De overheid wordt door de massamens gezien als een verlengstuk van zichzelf, schrijft Ortega. Die uitspraak lijkt wat cru, maar over het referendum van 6 april zegt een kiezer in Trouw⁵; *“Ze moeten gewoon doen wat ik wil” (...)* *“Politici moeten gewoon doen wat ik zeg en als ze dat niet doen dan doen ze iets fout.”* Daarmee geeft hij letterlijk weer wat Ortega bedoelde.

---

⁵ <http://www.trouw.nl/tr/nl/4500/Politiek/article/detail/4264933/2016/03/17/Hoe-stem-je-strategisch-bij-het-Oekraïne-referendum.dhtml>

4. WAAROM KOMT DE MASSAMENS NU NAAR VOREN?

“De materiële en sociale verworvenheden van de samenleving lijken tegenwoordig volmaakt en natuurlijk. Deze verwende massamens is dom genoeg om te geloven dat zij even spontaan zijn ontstaan als de lucht en hem op dezelfde manier gratis ter beschikking staan. Mijn stelling is als volgt: de perfectie waarmee verschillende domeinen van het leven in de negentiende eeuw waren georganiseerd, heeft er tegelijkertijd voor gezorgd dat de massamens die daar de vruchten van plukte, diezelfde organisatie niet langer ging beschouwen als organisatie maar als natuur. Dat verklaart de absurde mentaliteit die de massamens tentoonspreidt: hij houdt zich niet bezig met zijn eigen welzijn en maakt zich er geen zorgen over, hij voelt zich ook niet verbonden met de dingen die dat welzijn mogelijk maken. Omdat hij de voordelen van de beschaving niet ziet als wonderen van vernuft, organisatie en inventiviteit die alleen met grote inspanning en zorg in stand gehouden kunnen worden, denkt hij dat het zijn enige rol is om die voordelen constant op te eisen, alsof het aangeboren rechten zijn.”(Ortega blz. 103)

De massamens komt voort uit de verworvenheden van de 19de eeuw. Waar Ortega nog stelt dat de arbeider nog weet dat er inspanning nodig is om welvaart te verwerven, zien we in onze tijd dat iedereen, ook de arbeiders en de niet werkenden deel hebben aan de welvaart op een voorheen ongekende wijze. Het begrip ‘relatieve armoede’ doet geen afbreuk aan de gedachte dat wij massaal denken dat het als vanzelf goed met ons gaat.

Ortega voorziet dat we deze welvarende wereld kunnen verliezen omdat we haar nooit gewaardeerd hebben voor wat ze was, namelijk een absolute uitzondering ten opzichte van de hele geschiedenis vóór ons en vooral het product van een enorme inspanning door mensen geleverd. De vraag is of we vandaag de dag meemaken wat Ortega voorziet. De afbraak van een door mensenhanden opgebouwde democratie, met welvaart en welzijn voor groepen die dat in eerdere generaties niet hadden. De afbraak van een democratie waarbij mensen zich gezamenlijk inzetten voor die democratie met als doel de samenleving en niet het individuele belang. De lage opkomstcijfers bij verkiezingen, de strijd om eigen en plaatselijke belangen bij landelijke verkiezingen, de inzet van advocatuur om waar mogelijk rendement te halen, de toenemende roep om veiligheid desnoods ten koste van vrijheid zijn allemaal uitingen van een democratie onder druk van de opstand van de massamens.

5. MERITOCRATIE

“Het verschijnsel dat we moeten ontleden heeft twee aspecten. Ten eerste: de massamens vervult tegenwoordig maatschappelijke en sociale functies die voorheen waren gereserveerd voor minderheden. Ten tweede: de massamens gedraagt zich tegenover de minderheden

tegendraads en weerspannig. Hij gehoorzaamt ze niet, volgt ze niet, heeft geen respect voor ze, maar schuift ze aan de kant om vervolgens hun plaats in te nemen.”(Ortega blz. 75)

“Een orkaan van idiotie raast door alle geledingen van ons Europa. Bijna alle posities die men inneemt zijn onoprecht. De enige krachtige inspanningen die men zich getroost, zijn gericht op het ontvluchten van het eigen levenslot en aldus doof en blind te blijven voor de realiteit ervan, en niet onder ogen te zien wat zo moet zijn. Men leeft voor de grap. Hoe tragischer het masker dat men opzet, hoe meer men leeft alsof het leven een klucht is. Dit speelt overal waar men doet alsof elke daad weer ongedaan gemaakt kan worden, zonder onvermijdelijk ijkpunt waar men zich zonder reserves aan kan overgeven. De massamens heeft zijn voet niet op de vaste grond van het lot, maar teert in het luchtledige op zijn eigen fantasieën.”(Ortega blz. 139)

Ortega ziet het probleem vooral in een gebrek aan horizon. De elite, de minderheid, kan geen richting meer geven en wil dat wellicht ook niet meer. We vormen echter wel met elkaar een samenleving op de hoogte van haar tijd. Dat wil zeggen dat ons welzijn, onze welvaart en wellicht het voortbestaan van de mensheid op deze aarde afhankelijk zijn geworden van wat wij mensen doen. Ook vandaag de dag zitten we met problemen die niet op te lossen zijn doordat iedereen zijn of haar korte termijn eigenbelang nastreeft en die vragen om een gezamenlijke inspanning in plaats van een vasthouden aan verworven rechten van comfort en luxe. Beschaving en cultuur vragen om zelfbeheer, niet als moreel principe, maar als overleefstrategie. We kunnen vandaag de dag zien dat het leven voor de grap, waarbij er gedacht wordt dat de status quo van de cultuur onaantastbaar is op alle fronten zichtbaar wordt; Twee mensen die iemand martelen en vermoorden als was het een grap⁶. Het oprichten van een kerk voor het vliegende spaghetti monster⁷. Of het oprichten van een politieke partij omdat je een conflict hebt met de gemeente over het plaatsen van je patatkraam⁸. De mensen in deze voorbeelden vertonen hun gedrag onbewust vertrouwend op het feit dat de democratie en de cultuur dit allemaal moeiteloos aankunnen.

Ondertussen zijn wij allemaal massamensen geworden en Ortega zelf maakt al duidelijk dat ook de politicus, de wetenschapper en de journalist deel uitmaken van de massamens. De vraag doet zich daarmee voor wie vandaag de dag de meritocratie kan leiden. Zijn we niet allemaal geneigd om mensen meer kennis en expertise toe te kennen zo lang ze maar vooroplopen in de richting die we toch al waren ingeslagen? Ortega grijpt terug naar een meritocratie die voor ons voorgoed verlaten lijkt. Mensen van vandaag de dag hebben van de tweede wereld oorlog geleerd dat het nalopen van mensen die zeggen het beter te weten

---

⁶ <http://www.rtlnieuws.nl/nieuws/buitenland/rechtenstudent-bekent-moord-we-wilden-weten-hoe-het-voelt>

⁷ <https://www.kerkvanhetvliegendspaghettimonster.nl/>

⁸ <http://www.snack-nieuws.nl/van-patatoer-tot-politicus/>

moet worden losgelaten ten behoeven van een eigen verantwoordelijkheid. Met Sartre en de andere existentialisten hebben we in Europa na 1950 geprobeerd onze vrijheid op ons te nemen. Naar mate de tijd vorderde zien we vrijheid steeds minder als plicht en meer en meer als het recht om te genieten. Dan ontstaat het gevaar dat de samenleving gaat lijden onder deze uitingen van korte termijn eigenbelang. Dan ontstaat ook wat Ortega beschrijft als de verveling en richtingloosheid die kan aanzetten tot geweld. Het klieren van kinderen die zonder leiding⁹ zijn achtergebleven en zichzelf geen leiding¹⁰ kunnen geven. Van voetbalsupporters tot directeurs van woning coöperaties¹⁰ blijken mensen niet in staat zichzelf leiding te geven. Misschien heeft Ortega wel gelijk als hij zegt dat je moet kiezen; óf je leidt, óf je wordt geleid. De vraag is echter herkennen wij het moment dat we de leiding uit handen moeten geven en aan wie vertrouwen wij die leiding dan toe?

6. EUROPA; DE DYNAMIEK TUSSEN STATEN

“Men zit gevangen in de manier waarop Europa is georganiseerd als netwerk van kleine staten. De neerslachtigheid en moedeloosheid die vandaag op de gemoederen van het oude continent drukken, doen denken aan een grote trekvogel die zijn machtige wieken uitslaat, maar ze verwondt aan de tralies van zijn kooi.”(Ortega, blz. 170)

“De daadwerkelijke staat van Europa lijkt als volgt: zijn lange, glorieuze verleden heeft het tot een nieuwe levensfase gebracht waarin alles groter is geworden, maar de structuren uit datzelfde verleden beperken haar verdere groei. Europa is gevormd als verzameling van kleine staten. In zekere zin is het idee en gevoel van de natiestaat zijn voornaamste en meest karakteristieke uitvinding. Maar Europa staat nu voor de taak om zichzelf te overtreffen. Dat zijn de contouren van het ontzaglijke drama dat zich in de komende jaren zal afspelen. Zal het erin slagen om zich te ontdoen van zijn verouderde structuren, of zal het er voor altijd een gevangene van blijven? Het zou niet de eerste keer in de geschiedenis zijn dat een grootse beschaving ten onder gaat door het onvermogen om zijn traditionele idee van de staat te veranderen.”(Ortega blz. 198)

Ortega Y Gasset ziet Europa als een evenwicht, ontstaan uit een lange historie. Hij pleit ervoor dat de gemeenschap centraal moet staan in het denken over Europa, in plaats van de regels en de technocratie. Europa is in zijn optiek een dynamisch gebied waarbij van onderaf samenwerking ontstaat.

---

⁹ <http://www.nrc.nl/nieuws/2016/03/17/zo-werd-een-groep-dronken-psv-supporters-wereldnieuws>

¹⁰ <http://www.volkskrant.nl/binnenland/zeven-zonden-van-woningcorporaties-van-cruiseschip-tot-maserati~a3666780/>

Europa is tot een eenheid gesmeed door deel uit te maken van het Romeinse Rijk, doordat de Europese landen allemaal een bestuursvorm hebben die op de Romeinse gebaseerd is, door vijftien eeuwen christendom en doordat de intellectuele elite, zowel die van de

kerkelijke overheid als die van het wetenschappelijk domein zich tot het einde van de 19de eeuw bedienden van het Latijn als voertaal. Dit zijn de voornaamste redenen om Europa als een principiële eenheid te zien. Los van het ontstaan van de massamens is Ortega Y Gasset van mening dat de mensen in Europa door deze gemeenschappelijke geschiedenis in een groot aantal opzichten op elkaar lijken zodat we kunnen spreken van de Europese gemeenschap, voorafgaand aan een staatkundige eenwording. De staatkundige eenwording is de effectuering van wat in de gemeenschap al bestond.

De kritische verhouding tot de eenheid van Europa vandaag de dag komt onder meer voort uit de algemene opvatting van politiek in de geest van de massamens. De politici zijn aan de macht bij gratie van het gekozen worden. Om gekozen te worden moeten ze de stemmen van de massamens winnen. Deze stemmen worden gewonnen door de massamens ter wille te zijn en deze wil zijn frustraties en belemmeringen in het hier en nu opgeheven zien en dus beloven de politici om zich daarvoor in te zetten. Het gevolg van deze politieke ontwikkeling is dat de politiek zich gaat bezighouden met de problemen die de massamens in het hier en nu ervaart zodat de politicus op herverkiezing kan rekenen, Toekomstvisies verdwijnen uit het politieke denken. Daarom willen de burgers directe voordelen halen uit de vereniging van Europa en zijn de politici bezig om zich daartoe te verhouden. Dat is een politieke houding die weergeeft hoe weinig de massamens begrijpt van de wordingsgeschiedenis van de Europese staten. Het idee van een staatsvorm vindt zijn aanvang bij Julius Caesar. Deze zag in dat de bestuurscapaciteit van Rome in de laatste eeuw BCE ontoereikend was geworden om het grote rijk te besturen. De stadstaat Rome meende de macht in de stad en haar beperkte elite van patriciërs te kunnen blijven centreren. Caesar was van mening dat er een aantal ingrijpende veranderingen moesten plaatsvinden om Rome haar grootheid te laten behouden. Enerzijds moest de bevolking van het hele Romeinse Rijk betrokken worden bij het bestuur, anderzijds moest die bevolking een gemeenschappelijk doel, een gedeelde horizon krijgen. Dit laatste betekende dat de blik afgewend moest worden van het verleden en er een groots toekomstig beeld leidraad voor de inspanningen moest worden. Dit werd door de moord in de kiem gesmoord, maar de basis voor het denken in termen van een staat, een denken dat op een ingrijpende manier anders was dan alle regeervormen tot dan toe, had al wortel geschoten in de geschiedenis van het westen. Wanneer de burgerlijke samenlevingen opkomen, oriënteren zij zich voor hun bestuursvorm op de door Julius Caesar ontworpen staat. Dit betekent dat de eenheid van een staat afhankelijk is van een gemeenschappelijke horizon en dat de diversiteit van de bevolking hieraan ondergeschikt is. De in de Nederlandse grondwet genoemde rechten van iedereen ongeacht geloof, sekse, ras of anderszins, is een exponent van dit Juliaanse denken

over de staat. Omdat we nu geen gemeenschappelijke horizon meer hebben, dreigen we te verbrokkelen en de eenheid die we meenden te vormen als volk, kwijt te raken.

De vraag is natuurlijk hoe het Europa van vandaag zich verhoudt tot het Europa dat Ortega voor ogen stond. Is het Europa van nu niet vooral een van bovenaf door regels en bureaucratie gebonden Europa dat soms eerder samenwerking vanaf de basis frustreert dan bevordert? Of is de regelgeving een consolidatie voor de van onderaf gegroeide overtuiging dat samenwerking wenselijk is? En als Europa een verband vormt tussen landen die van oudsher uitwisseling kennen waar blijven dan de verbanden met Noord-Afrika en andere landen die met ons de Griekse beschaving als bakermat hebben? Europa als vaag en schuivend dynamisch geheel zoals Ortega het ziet lijkt haaks te staan op wetten en grenzen van nu. Toch lijkt er juist nu met het oog op de vluchtelingen een reactie vanuit Europa te zijn die nieuwe verbanden en een ander Europa op de kaart zet. Van de problemen met de Oost-Europese landen tot het verdrag met Turkije ontstaat er nu een inversie van Europa dat wel eens meer eenheid kan brengen dan de verdragen die gesloten werden toen Europa in een relatieve rust leefde.

Natuurlijk zijn er veel euro sceptische stemmen, maar het feit dat de euro sceptische partijen deelnemen aan het Europese Parlement en daar zelfs intensiever samenwerken met Europese gelijkgestemden dan de pro-Europa partijen maakt duidelijk dat in ieder geval hier Ortega gelijk heeft; Europa ontstaat van onderaf uit samenwerking die gezocht wordt.

7. WAARDEN EN HORIZON

“De kern van de zaak is als volgt: Europa heeft geen moraal meer. Het is niet dat de massamens een oude en versleten moraal verwerpt om een nieuwe te kunnen omarmen. Nee, zijn hele wezen is doordrongen van het verlangen om te leven zonder zich te conformeren aan welke moraal dan ook.”(Ortega blz201)

“Dit menstype is namelijk geen representant van een nieuwe beschaving die de oude probeert te verdringen, maar vertegenwoordigt een ontkenning van de beschaving; een ontkenning die een parasitair karakter verhuult. Want de massamens leeft nog altijd van de beschaving die hij verwerpt, maar die is opgebouwd en verworven door anderen.” (Ortega, Blz 203)

Het probleem dat Ortega benoemt als kern van de zaak is dat er geen gedeelde moraal meer is. Dat is een probleem op het niveau van de individuele mens, maar ook een probleem van de staat en van Europa.

Ortega sluit in zijn denken aan bij Nietzsche en zijn denkwijze vinden we in de tachtiger jaren van de vorige eeuw terug bij postmoderne denkers als Michel Foucault en Lyotard. Ook uiteenlopende hedendaagse denkers als Nussbaum, Neiman, Sloterdijk maken zich eerst en

vooral druk om het verlies van moraal. We kunnen niet terug naar een omvattende moraal die van bovenaf opgelegd wordt. De verheffing van het volk is zo goed gelukt dat er nu van verplattung sprake is. Iedereen vindt zichzelf gelijk aan ieder ander. Maar waarom dan toch die zorg over de moraal? De zorg over de moraal komt voort uit het gegeven dat de massamens vindt dat hijzelf kennis en kunde heeft en ook de mores die hem voor wangedrag behoeden. We vinden dat we zelf goed koken, besturen en kinderen opvoeden, maar we vinden andermans eten¹¹, kinderen¹² en bestuur¹³ niet te pruimen.

Het is voor Ortega duidelijk dat we nooit terug kunnen, maar dat vooruit ook niet als vanzelf vooruitgang impliceert. Er staat iets op het spel. Alle afleidingsmanoeuvres ten spijt zien we vandaag de dag dat Ortega 's ongerustheid terecht was. Europa raakte in een tweede wereldoorlog en in Spanje kwam een dictatuur tot stand die duurde tot 1975. Ook vandaag de dag voelen we aan dat we leven in een tijd die wellicht even vol van spanningen is als die waarin Ortega schrijft. De economie bood enige tijd een enorme welvaart en maakte daarmee voor de massamens een consumentisme mogelijk die iedere vorm van ongerustheid of verzet smoorde. Vandaag de dag echter zijn de problemen zo groot dat we gaan inzien dat deze welvaart niet vanzelfsprekend is en deze democratie niet eeuwig en natuurlijk van karakter. Het economisch systeem kraakt in zijn voegen, de welvaart wordt ook opgeëist door landen die voorheen slechts onze westerse welvaart mogelijk maakten, oorlogen maken dat hele bevolkingen op drift raken en de natuur, in de vorm waar wij van afhankelijk zijn, dreigt onder onze bevolkingsgroei en productiewijze te bezwijken.

De vraag is wat wij gaan doen en wie in dit proces een leidende rol kan nemen. Als Ortega gelijk heeft en er is sprake van een dynamische aaneensluiting vanuit de noodzaak, dan is het ook nu weer er op of er onder. In het gunstigste geval sluiten we ons aaneen met als doel het oplossen van een aantal grote problemen. We zien dat met betrekking tot de vluchtelingen en het klimaat ook daadwerkelijk plaatsvinden¹⁴.

Wat Ortega in dat geheel totaal niet mee kon nemen is de rol van internationaal opererende bedrijven. Multinationals, die we in het verleden vooral hebben gezien als deel van het probleem, maar die in het kader van de huidige gebeurtenissen ook wel eens deel van de oplossing zouden kunnen vormen¹⁵.

---

¹¹ <http://thehappyhouse.nl/2016/03/08/nederlander-schat-eigen-kookkunsten-hoog-in/>

¹² <https://www.jmouders.nl/ouders/opvoedstijlen/opvoedstijlen-en-doelen/en-die-ouders-grijpen-niet-eens-in>

¹³ <http://www.trouw.nl/tr/nl/4324/Nieuws/article/detail/1713755/2005/02/04/Waar-blijft-de-zelfkritiek.dhtml>

¹⁴ <http://nos.nl/artikel/2024559-wereldwijde-co2-uitstoot-stabiel.html>

¹⁵ <http://insights.ccl.org/wp-content/uploads/2015/04/CorporateSocialResponsibility.pdf>

8. TOT SLOT

Voor Ortega gaat het in de opstand van de massamens niet om een keuze voor of tegen een politieke stroming, maar om de analyse die een laag dieper ligt. Voor Ortega lijkt het wel alsof we de politiek krijgen die we als mensen verdienen. En de conclusie lijkt dat de massamens die niet in staat is zichzelf leiding te geven uiteindelijk zijn dictatoriale leider krijgt. We hebben al geconstateerd dat dit boek een pamflettistisch karakter heeft. Dat brengt met zich mee dat tal van items wel worden aangestipt, worden gehanteerd als argument, maar dat zij niet worden onderbouwd. Eén van die items betreft de potentiële ontwikkeling van die massamens in de toekomst. We hebben een aantal bedenkelijke kenmerken van de massamens de revue zien passeren, zonder dat ze in de positieve potentie zijn verwoord. Dat hoeft op zich geen verwondering te wekken, want in de tijd dat Ortega Y Gasset dit boek schreef, moest het postmodernisme het levenslicht nog zien. En het is in het naoorlogse werk van denkers als Arendt, Foucault, Sloterdijk e.a. dat nieuwe denkwijzen met betrekking tot de massamens konden ontstaan. Uit de verschillende opvattingen over de moderne mens hebben we in de loop van de tijd een metafoor samengesteld die verheldering kan bieden voor de manier waarop de samenleving, opgebouwd uit gelijkwaardige individuen, verandert en zich ontwikkelt. Wij mensen leven, zoals Hannah Arendt dat noemt, in een 'netwerk van betrekkingen'¹⁶. Om te verhelderen wat dat voor ons betekent gebruiken wij de metafoor van 'de wolk'. Wanneer we onszelf in de samenleving voorstellen dan zijn er mensen die qua manier van leven, qua opvattingen en qua gedrag dicht bij ons staan en mensen die verder, soms veel verder, weg van ons zijn. Al die mensen vormen gezamenlijk een soort van wolk. In het midden van die wolk zitten die mensen die zich comfortabel voelen in de samenleving. Aan de randen zitten diegenen die andere standpunten en gedragingen hebben dan gangbaar zijn in de samenleving.

Wanneer iemand zich aan de buitenkant van de wolk bevindt, dan heft hij of zij standpunten die weliswaar in de gemeenschap thuishoren, maar die toch niet tot de gemiddelde opvattingen gerekend kunnen worden. Dat kan een aartsconservatief standpunt betreffen, maar het kan ook een heel erg progressief standpunt zijn. Wat het is, of zal worden, hangt af van de beweging die de wolk maakt. Wanneer de wolk zijn of haar kant op beweegt, dan wordt het standpunt door steeds meer mensen gedeeld; gaat de wolk van hem of haar af dan zal hij of zij als een excentrieke zonderling worden gezien of zelfs als pathologisch afwijkend buiten de samenleving komen te staan.

De vraag is dan hoe de beweging van de wolk tot stand komt. Deze beweging is de verbeelding van de culturele ontwikkeling. Deze culturele ontwikkeling wordt veroorzaakt door nieuwe ideeën en uitvindingen die in de gemeenschap tot stand worden gebracht. Het idee van de menselijke gelijkheid, de uitvinding van de trein, de pokkenvaccinatie of de

---

¹⁶ Arendt, 2009

boekdrukkunst zijn voorbeelden van dit soort nieuwe elementen die de culturele ontwikkeling uitmaken. Zo'n idee, zo'n uitvinding komt tot stand op basis van voorgaande ontwikkelingen maar vinden vaak hun brandpunt in een of enkele individuen die het vormgeven. De geschiedenis laat zien dat lang niet altijd de uitvinder degene is die het idee actualiseert en zijn naam eraan verbindt (Edison en de telefoon, Darwin en de evolutietheorie) Deze bedenkers zitten in hun tijd aan de buitenrand van de wolk en omdat mensen er in meegaan, schuift de wolk hun kant op. Al die ideeën en vindingen voegen kwaliteiten aan het leven in de cultuur toe. We bestrijden ziekten, ongemakken, honger, koude en maatschappelijke onzekerheid al een paar eeuwen, met als resultaat dat we in een werkelijkheid leven die heel veel te bieden heeft. We worden ouder, zijn gezonder, hebben meer te eten, meer luxe dan ooit in de geschiedenis.

Maar hoe is het mogelijk dat deze toename van welvaart en gelijkheid leidt tot de opkomst van de massamens?

Het religieuze karakter van mensen in de aanvang van de 19de eeuw bepaalde in sterke mate hoe deze mensen in de wereld stonden. Het christendom kenmerkt zich door de ervaring van de eigen onvolmaaktheid ten opzichte van een volmaakte schepper. Daardoor moest het individu de eigen gevoelens altijd toetsen aan de kerkelijke opvattingen van goed en kwaad en aan de bijbel. De eigen gevoelens waren dus ondergeschikt aan het geloof.

Daarbij was de samenleving hiërarchisch gestructureerd en dit versterkte de positie van onderschikking aan het juiste gedrag. Een burger moest zich als burger gedragen en mocht zich niet verlagen tot het gedrag van arbeiders en evenmin zich méér wanen dan hij was door zich het gedrag van de adel aan te meten. Al met al werd het gedrag van de individuen door de samenleving en de opvattingen die daarin leven, bepaald.

Naast religie en hiërarchie werd het bestaan van mensen tot halverwege de 19de eeuw nog bepaald door schaarste. Honger, koude en gebrek aan goede materiele omstandigheden zijn in het bestaan van de mensheid lange tijd aan de orde van de dag. Wanneer de technologische en economische ontwikkeling in de periode van de industriële revolutie een golf van nieuwe, op de burger toegesneden producten op de markt brengt, dan ontstaat een burgerij die de ervaring van schaarste in een hoog tempo opgeheven ziet.

Al deze nieuwe producten vergen, om ze te gebruiken, een omgang, een gebruiksaanwijzing. Het leren van een gebruiksaanwijzing kent alleen de doeltreffendheid als criterium en dit criterium staat los van moraliteit. Ook het oordeel van de samenleving zal geen rol spelen in het gebruik. Wanneer de burgers een nieuw product gaan gebruiken, dan maken ze zich los van de mening van kerk en samenleving en oriënteren zich uitsluitend op doelmatigheid. Daarmee verandert het denken van de burgerij stap voor stap. Meer en meer wordt de mening van de kerk naar de achtergrond gedrukt en speelt het denken van de burger zich af in het denken in gebruiksaanwijzingen, wat we het instrumentele denken noemen. Op die manier is de moraliteit niet langer overkoepelend voor de gehele

samenleving, want het technologisch en economisch domein onttrekt zich daaraan, wat door Nietzsche wordt verwoord als 'God is dood'. In een contrast met het oordeel van de burgers van de aanvang van de 19de eeuw zien we hoe het oordeel gaandeweg plaats maakt voor de overwegingen die bij de begeerte horen. De begeerte is een bodemloze put; zo gauw een verlangen, een begeerte is vervuld, ontstaat een nieuw gevoel van leegte en begeerte. Meer en meer gaan burgers de begeerte verwarren met het oordeel. De begeerte onderwerpt zich maar al te graag aan de eisen van de gebruiksaanwijzing, omdat die hem toegang geeft tot een nieuwe techniek, een nieuwe verworvenheid, een nieuwe opheffing van de –inmiddels fictieve- schaarste. Hiermee zien we hoe de massamens ontstaan is. Deze ontwikkeling is nog altijd gaande en de ontzuiling na de tweede wereldoorlog is daarin een grote sprong. Geloof en hiërarchie verliezen hun macht om waarde scheppend te zijn. We zien dan ook dat na de zeventiger jaren de aansturing van de burgers niet langer gebeurd vanuit morele principes of vanuit de overtuiging dat de overheid een door God aangestelde macht is. De massamens neemt echter niet zelf de regie over zijn morele leven en wordt nu gestuurd door een overheid die een beroep doet op het direct eigenbelang van de burger; zijn portemonnee.

Terug nu naar de wolk. Wanneer we dat wat we hiervoor geanalyseerd hebben, implementeren in de metafoor van de wolk, dan zien we hoe het centrum van de wolk eigenlijk steeds leger wordt. De 'goede' en 'morele' burger wordt een zeldzame verschijning en steeds meer mensen denken en doen vanuit eigenbelang. Dat eigenbelang krijgt vorm in het instrumentele denken wat een calculerende burger oplevert. Op die manier bestaat de wolk langzamerhand uit uitsluitend periferie, uit de schil van massamensen die zich als gelijken ervaren, maar tegelijkertijd gestalte geven aan het zgn. 'dikke ik' waarmee ze zich als anders dan alle anderen in de wereld zetten. Dit is op het niveau van het instrumentele denken, een vrij goede verwerking van de pluraliteit, zoals Arendt die schetste in haar werk. Wat ontbreekt in deze constellatie is een gedeelde moraliteit die deze massamens het gevoel van veiligheid en samenhang in de samenleving zou kunnen geven. Met ander woorden, zolang er geen gedeelde moraliteit is, blijft het centrum van de wolk leeg. Deze leegte is een vacuüm en zal nieuwe morele houdingen oproepen en afdwingen. Gebeurt dat niet dan valt, zoals Ortega Y Gasset vreest, de samenleving uiteen in barbarij of wordt een eenheid geforceerd door een dictatuur.

In principe zijn we allemaal deel van de massamens en de vraag is nu hoe we aan deze positie kunnen ontkomen. We kennen het gevoel anders te zijn dan alle anderen, uniek te zijn, vermoedelijk heel goed. Juist de enorme druk op de gelijkheid, een gelijkheid die we niet eens meer als zodanig waarnemen, maar die er wel is, maakt dat we ons, in onze zelfervaring een grote mate van uniciteit toekennen. De teksten van Ortega Y Gasset hebben echter ondubbelzinnig laten zien dat we in deze samenleving allemaal voldoen aan de kenmerken van de massamens en dat de uniciteit die we ervaren in het gedrag van de massamens opgesloten is. We leven in een wereld van techniek, van dingen en alles heeft een gebruiksaanwijzing. Omdat we een groot deel van onze tijd een directe omgang met de

techniek hebben, variërend van de auto tot de bediening van de televisie, hebben we heel veel overeenkomstig gedrag, namelijk het bedienen van de techniek. De vraag is dus hoe we dit gevoel van uniciteit in de wereld kunnen brengen op een wijze die zich onttrekt aan de massamens. Ortega Y Gasset heeft de kenmerken van de mensen uit de tijd dat de massamens nog geen dominante positie had gebruikt als ijking voor het verschil tussen de menstypen. Hij stelt dat er mensen zijn die leiding geven en mensen die leiding moeten krijgen. Dan werkt hij deze kenmerken uit in een definiëring van de massamens. Wat daarbij gebeurt is dat beide kenmerken terecht komen bij de massamens. Dat betekent dat wij, willen we ons onttrekken aan de massamens, noch het geven van leiding, noch het krijgen van leiding moeten opnemen in ons gedrag. Dat lijkt een onmogelijke positie maar bij overdenking komen we dan op gedrag uit dat helemaal op het eigen oordeelsvermogen terugvalt. Zegt iemand wat we moeten doen, dan is het een eigen oordeel of we het doen of niet; vraagt een situatie om leiding, dan is voorbeeldgedrag het enige dat we ons dan kunnen veroorloven. Deze manier van doen brengt een grote mate van verantwoordelijkheid met zich mee, hoewel het feitelijk beperkt is tot de verantwoordelijkheid voor het eigen handelen. Daarom is het toereikend wanneer we verantwoording naar onszelf kunnen afleggen. We moeten onszelf onder ogen kunnen komen, in de spiegel kunnen kijken. Consistentie over tijd heen is een belangrijke maatstaf voor die verantwoording, maar behalve deze, moet ieder individu eigen criteria vinden voor zijn of haar manier van leven. Het is niet zo, dat een besluit om die vorm van leven te gaan praktiseren, ons in een grote beweging onttrekt aan de massamens, maar iedere stap maakt ons tot mensen die in een zoekende activiteit vorm geven aan een nieuwe manier van leven. Deze vorm van individualiteit is er in de ons bekende geschiedenis nog nooit geweest en dat betekent dat iedere stap die we daarin maken een creatief en nataal moment is en dat we daarmee voldoen aan de oproep van Michel Foucault: 'Maak van je leven een kunstwerk'.

Dat kunstwerk is niet een individuele op zichzelf gerichte beweging, maar is juist ingebed in dat netwerk van betrekkingen waar uiteindelijk ook een overheid en een politiek uit voortkomen. Als we alleen maar bezig zijn met het welbevinden van de massamens dan zijn we als badeendjes die klagen over de watertemperatuur, zonder dat we ons realiseren dat het water alleen maar bestaat bij gratie van inspanningen die geleverd worden en dat er voortdurend een natuurlijk einde kan komen aan onze staat van welbevinden. De politiek en de kiezers hebben elkaar in een democratie van de massamens in een wurggreep, de enige weg daaruit is een actieve keuze om het anders te doen. Het *prisoner's dilemma*¹⁷ is symptomatisch voor het soort keuzes waar we vandaag de dag voor staan. Een samenleving die niet meer durft te vertrouwen op elkaar zal kiezen voor het korte termijn eigen belang en dus voor de niet optimale uitkomst. Willen we beter dan dat, dan zal uitgaan van vertrouwen op de ander en de toekomst een grote rol moeten spelen. Dat vraagt echter dat

---

¹⁷ <http://plato.stanford.edu/entries/prisoner-dilemma/>

degene die geen massamens wil zijn niet naïef of onkritisch is, maar wel oneigentijds optimistisch.

Waar Ortega een negatief kritische houding heeft tegenover Diogenes “*Hij was de nihilist van de Griekse wereld. Hij deed niets en bracht niets tot stand*”. (Ortega blz.140) ziet Sloterdijk¹⁸ juist in Diogenes de voorloper van een dergelijke mens van de toekomst. Sloterdijk beschrijft de ‘kynicus’, als de mens die zijn eigen moraliteit in de wereld neerzet. De massamens is de cynicus die negatief kritisch naar de wereld kijkt en in teleurstelling over alle idealen die niet zijn gerealiseerd dan maar voor zichzelf kiest. De kynicus kiest daarentegen een opgewekte zelfverantwoordelijke houding. Als er geen moraal meer wordt aangeleverd door anderen waar het individu zich volledig aan kan overleveren, dan kiest hij een opgewekt kritische houding waarin hij rekening houdend met zijn omgeving, maar zich daar niet achter verschuilend, zichzelf vormgeeft.

BIBLIOGRAFIE

Arendt, H. (2009). *De Menselijke Conditie* (C. Houwaard, Vert.). Amsterdam: Boom.

Gasset, J. (2015). *De opstand van de massamens* (D. Boomsma, vert.). Rotterdam: Lemniscaat.

Sloterdijk, P. (1992). *Kritiek van de Cynische Rede* (T. Davids, Vert.)(2e druk). Amsterdam: De Arbeiderspers.

---

¹⁸ Sloterdijk 1992